

Агнешка Матусяк

«ИЗ ЧЕГО ЖЕ СДЕЛАНЫ НАШИ МАЛЬЧИШКИ?»^{*}

Маскулінний дискурс у прозі Сергія Жадана в постмодерному горизонті

Ми живемо сьогодні у важливому й переломному моменті: зрозумілим стало, що взірці маскулінності, які пропонує маскульта, втратили свою силу; чоловік уже не може на них спиратися. Досягаючи тридцятип'ятирічного віку, він знає, що взірці ідеального чоловіка, сильного чоловіка, які він виніс із середньої школи, безвартісні в реальному житті^{**}.

— Ти теж все правильно говориш [...], але забуваєш про одну річ: агресію породжує саме беззахисність. І слабкість.

— По-твоєму, вони вкінцець охуївають саме через власну слабкість?

— Так. І через беззахисність.

— І що з цим робити?

— Роби, що робиш, Гера, — відказав пресвітер. — Роби, що робиш. Не ігноруй живих. І не забувай про мертвих^{***}.

Століттями чоловік, неначе гранітний монумент, стояв поза всілякою критикою, уособлюючи стабільність, раціональність і героїзм, а навіть більше — людськість взагалі. Така ситуація ще до другої половини ХХ ст. здавалася настільки очевидною, що її безспірність не підлягала жодній дискусії. Як зазначив П'єр Бурд'є, ця упривілейована позиція чоловіків змогла в такій непорушній формі дійти до найновіших часів не тільки завдяки тому, що спиралася на непохитну практичну, економічну, правову і політичну базу,

^{*} Цей заголовок відсилає до популярної в Радянському Союзі дитячої пісні «Из чего же, из чего же, из чего же сделаны наши мальчишки?», текст якої написав Яків Халецький, а музику Юрій Чічков.

^{**} Bly R. Żelazny Jan. Rzecz o mężczyznach / Robert Bly; tłum. J. Tittenbrun. — Poznań : Rebis, 2004. — S. 7.

^{***} Жадан С. Ворошиловград. — Харків : 2010. — С. 431. Подальші цитати подаються за цим виданням.

а передусім тому, що водночас вона була репродукована родиною, релігією, освітньою системою та майже всіма державними інституціями *. Це все відтворювало чоловічий габітус, матрицю сприйняття, мислення і дії, котра нав'язувала всім членам суспільства андроцентричний горизонт, генеруючи виразний розподіл статей, наявні між ними різниці та зумовлені цим місця в символічних сферах, які визначали чоловіка на панівній позиції, а жінку — підлеглий. Чоловічий габітус виявився видом символічного насильства, непомітного, на перший погляд, та рафінованого в своїх діях, надзвичайно тривалого й ефективного **. Більше того, цей габітус настільки натуралізувався, що став інструментом і методом описування для підпорядкованих груп ***.

Ситуація змінилася щойно з усталенням у західному науковому дискурсі гендерних студій, котрі зродилися в рамках академічного фемінізму. Треба визнати, що саме інтенсивна дискусія феміністок «другої хвилі», яка стосувалася «самої суті різниць між статями і поняття “жіночості”», спричинилася до появи багатьох, перед цим недопустимих, питань, пов'язаних із психологією і сексологією жінок, а завдяки цьому до виявлення і деміфологізації прихованих суспільних, культурних і релігійних механізмів, що формували зразки жіночої поведінки, які раніше сприймалися як природні****. Дискусія в першу чергу стала стимулом для формування «нової жіночої ідентичності»*****, однак цей факт примусив чоловіків пильніше придивитися до власної тотожності,

* Див.: Bourdieu P. *Męska dominacja* / Pierre Bourdieu ; tłum. Lucyna Kopciwicz. — Warszawa : Oficyna naukowa, 2004. — S. 101.

** Bourdieu P. *Męska dominacja* / Pierre Bourdieu ; tłum. Lucyna Kopciwicz. — Warszawa : Oficyna naukowa, 2004. — S. 45–46.

*** Ardener E. *Belief and the Problem of Women* / E. Ardener // *The Interpretation of Ritual. Essay in Honour of A. I. Richards* / ed. by J. S. Lafontaine. — London : Tavistock, 1972. — S. 135–158.

**** Limanowska B. *Między nami masochistkami. Nowa tożsamość, stare stereotypy* / B. Limanowska // *Głos mają kobiety. Teksty feministyczne* / red. S. Walczewska. — Kraków : Convivium 1992. — S. 39.

***** Джеймс Мессершміт, який інтенсивно займався проблематикою маскулінності, стверджував навіть, що гендер — це окуляри, через які помічають тільки жінок. Див. також: *Masculinities and crime : critique and reconceptualization of theory* / James W. Messerschmidt ; foreword by R. W. Connell. — Lanham, Md. : Rowman & Littlefield, 1993. — xviii, 236 p.

а відтак переоцінити наявну парадигму маскулінності *. На тлі інтенсивної соціалізації сучасних жінок, особливо в світі посиленого процесу «стирання» статевих відмінностей **, чоловік опинився «віч-на-віч» з драматичним питанням: «[що] це власне означає бути чоловіком? Особливо коли ти живеш у світі підозр, хибних дискурсів і швидких суспільних перемін. Чи означає це що-небудь більше, що означає, тобто просту та очевидну інтерпретаційну схему, стереотип прищеплений в дитинстві у зв'язку з певними очевидними біологічними фактами? А може, треба доокреслювати далі: чоловік — це той, хто мужній. [...] Тоді натрапляємо на ще одне запитання: що таке маскулінність? Чи може бути чоловіком хтось, хто не має жодних чоловічих рис? І хто вирішує, які риси є чоловічими, а які жіночими?» ***

На ці та багато інших питань, спрямованих на старанну діагностику, пильний аналіз і ретельний опис проявів репресивності патріархальної культури, намагаються знайти відповідь *Masculinities Studies* та *Men's Studies*, які сьогодні інтенсивно розвиваються в університетських середовищах. Вони ефективно руйнують переконання про репресивність позицій патріархату тільки щодо жінок, звертаючи таким чином увагу на негативний вплив стереотипів «мужності» (особливо так званої твердої, тобто «справжньої» мужності), закорінених у культурно-суспільному обігу, а також на деструктивні практики в утворенні чоловічої статевої ідентичності, «котрі можуть досягати абсурдних розмірів, нав'язуючи чоловікам обов'язок підтвердження — кожної хвилини — своєї гендерної ідентичності» ****. Тому сьогодні вже виразно

* Див.: Pleck J. H. *The Myth of Masculinity* / J. H. Pleck. — Cambridge Mas. : M. I. T. Press, 1981. — 229 p.

** Докладніше про значення «стирання» статевих відмінностей у контексті порушення чоловічих підстав класичної суб'єктності див.: Braidotti R. *Patterns of Dissonance : an Essay on Women in Contemporary French Philosophy* / Rosi Braidotti. — Cambridge : Polity Press, 1991.

*** Dunin K. *Czego chcecie ode mnie, "Wysokie Obcasy"?* / K. Dunin. — Warszawa : Sic!, 2002. — S. 90.

**** Bourdieu P. *Op. cit.* — P. 64. Роджер Горокс вважає, що ціною за багатолітнє підтримування патріархальної мужності є глибоко зранена ідентичність сучасного чоловіка, котрий лише наполовину людина, оскільки був змушений витіснити зі своєї індивідуальності все творче, вразливе і що поєднане з жіночим аспектом. Див.: Horrocks R. *Masculinity in crisis: myths, fantasies and realities* / Roger Horrocks. — London : Macmillan ; New York : St. Martin's Press, 1994.

видно, що маскулінність не є даністю, але що її треба не-впинно здобувати, тобто, перефразовуючи Сімону де Бову-ар і її відоме висловлювання з 1949 р. з «Другої статі», *ніхто не родиться чоловіком, а лише ним стає. De facto* маскулін-ність треба утворити, немовби випродувати, щоб не ска-зати — «сфабрикувати». Чоловік відтак постає своєрідним артефактом і як такий зажди ризикує, що його слабкості будуть здемасковані *.

Дослідженнями ролі ідеалу чоловіка як джерела його від-чуження і причини непорозумінь у стосунках з жінками першими зайнялися американські теоретики суспільних наук у середині 70-х років минулого століття. Саме тоді з'явилися перші наукові розвідки про маскулінність, хоча витримані в досить агресивному тоні, притаманному тодіш-нім промаскулінним тенденціям **. З такої перспективи про-вину за дестабілізацію усталеної протилежності статей і руй-нування сталих координат ідентичності несе войовничий фемінізм 60-х років ***. Провина ж полягала в тому, що — як влучно зауважила Елізабет Бадентер — феміністки «лише і аж» заперечили наявну до цих пір дефініцію маскулінності, сперту на домінування над жінкою. Оскільки від часу ви-никнення патріархату чоловік визначав себе як упривілейо-вану одиницю, яка має щось, чого бракує жінці. У засновках містилося переконання, що він сильніший, розумніший, від-

* Див.: Badinter E. XY. Tożsamość mężczyzny / E. Badinter ; wstęp M. Janion, tłum. G. Przewlocki. — Warszawa : Wydawnictwo W.A.B., 1993. — S. 24, passim; Collinson D. L. Men and masculinities in Work, Organizations and Management / D. L. Collinson, J. Hearn // Handbook of Studies on Men and Masculinities / ed. M. S. Kimmel, J. Hearn and R. W. Connell. — Sage : Thousand Oaks, 2005. — P. 289–310.

** Див. наприклад: Burke P. J. The Measurement of Role Identity / P. J. Burke, J. C. Tully // Social Force. — 1977. — Vol. 55 (4). — P. 881–197; Wilson E. O. On Human Nature / E. O. Wilson. — Cambridge Mass. : Bantam Books and Harvard University Press, 1978; McCall G. J. Identities and Interactions. An Examination of Human Associations in Everyday Life / G. J. McCall, J. L. Simmons. — New York : Free Press, 1978.

*** Поп.: Paradoxes of Gender / J. Lorber (ed.). — New Haven and London : Yale University Press, 1996. Цікаву спробу підсумувати вплив фемінізму на чоловіків представляє книжка Віктора Зайдлера, див.: Seidler V. J. Rediscovering Masculinity. Reason, Language and Sexuality / Victor J. Seidler. — London — New York : Routledge, 1989, а також стаття: Gardiner J. K. Man, Masculinities and Feminist Theory / J. K. Gardiner // Handbook of Studies on Men... — P. 35–50.

важніший, відповідальніший, більш творчий, більш раціональний, і це «більш» мало бути виправданням для репресій і панування над жінкою. Бути чоловіком, як зазначав П'єр Бурдьє, означало одразу займати позицію, з якої виникає влада. На думку соціолога, саме це чоловіче самознання, це чоловіче *illusio*, заклало фундамент під *libido dominandi* – потребу домінувати в інтерперсональних контактах *.

Історичні дослідження маскулінізму, здійснювані наразі у Сполучених Штатах, довели, що сучасні моделі мужності викристалізувалися на основі відродженого на Заході і в Америці в кінці XIX – на початку XX ст. культу «мужності», що в другій половині XIX ст. через інтенсивну індустріалізацію і розвиток демократії зазнав кризи. Спричинилися до цього також жінки, які активно почали вимагати надання повноти громадянських прав. Водночас вони почали підкоряти професійні сфери, зарезервовані раніше головним чином для чоловіків, обіймаючи посади професорів, адвокатів, журналістів тощо. Так, серед чоловіків зміцнювалися для самозахисту антифеміністичні позиції, якими патрунували такі жінконенависники, як Артур Шопенгауер (нашуміле «Есе про жінок» з тому «Парерга і Параліпомена» з 1851), Фрідріх Ніцше (напр. філіппіка «Про стару і молоду жінку», з якої походить відоме висловлювання: *Йдеш до жінки? Не забудь про бати!*), Отто Вейнінгер («Стать і характер» з 1903) або Поль Юліус Мебіус з трактатом «Про фізіологічну недорозвиненість жінки» (1900), який доводив онтологічну меншовартість жінки. Жінка, в їхньому переконанні, близька до тварин, становить вид підлюдини, якою керують примітивні інстинкти, заздрість, пихатість тощо. Оскільки природа наділила жінку материнським інстинктом (так само, як самок інших ссавців), то її істинним і єдино правильним

* Bourdieu P. Op. cit. Див. також: Connell R. W. Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics / Raewyn W. Connell. – Cambridge : Polity Press, 1987; Connell R. W. Masculinities : Knowledge, Power and Social Change / Raewyn W. Connell. – Berkeley : University of California Press, 1995; Demetriou D. Z. Connell's Concept of Hegemonic Masculinity. A Critique / D. Z. Demetriou // Theory and Society. – 2001. – № 30. – P. 377–361; Connell R. Hegemonic Masculinity. Rethinking the Concept / R. Connell, W. James, W. Messerschmidt // Gender&Society. – 2005. – № 19 (6). – P. 829–859.

покликанням є материнство. Відповідно емансиповані жінки мусили бути поганими матерями — істеричками, котрих належало лікувати (феміністок часто називали «третьою статтю» або «чоловічими лесбійками»). Єдиним же способом оздоровлення «хворої жіночості», котрий спільно постулювали чоловіки, було повернення до традиційного розподілу статей. Отже, щоб чоловіки могли віднайти свою «втрачену» маскуліність, спершу жінки мусили повернутися на визначені їм патріархальною системою місця — бути не тільки Іншими, а й гіршими Іншими. Саме тоді педагоги постійно застерігають батьків перед загрозливими наслідками надто лагідних методів виховування хлопців, а матерів ганяють за послаблення мужності, тобто «вітальної сили», їхніх синів. Відтак багато уваги присвячено також чоловічому ідеалові будови тіла та поведінки, що санкціонується різноманітними чоловічими і хлоп'ячими товариствами, об'єднаннями, спілками тощо, насамперед скаутінгом. Подібні організації керувалися відповідним кодексом поведінки, котрий вимагав твердості духу і тілесної моці, а також плекання принципіальних чеснот, тобто так званої нормативної мужності *. До найцінніших властивостей належали честь, незалежність, сексуальна потенція, котрою слід було «відповідно» керувати, особиста гідність і т. д. Над усіма цими якостями вивищувалися свобода, рівність і братерство **.

Початок ХХ ст. приносить також надзвичайну популярність футболу, оскільки — як писала 1909 року «The Independent» — «спортивний майданчик для футболу (спорту винятково брутального) — це єдине місце, де чоловіча перевага є незаперечною» ***.

На порятунок послабленій мужності прийшла також маскультура, яка в перших десятиліттях ХХ ст. відродила міф

* Поп.: Mosse G. L. The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity / George L. Mosse. — New York : Oxford University Press, 1996.

** Bederman G. Manliness and Civilization: A Cultural History of Gender and Race in the United States, 1880–1917 / Gail Bederman. — Chicago and London : University of Chicago Press, 1995. — P. 181.

*** Цит. за: Badinter E. XY. Tożsamość mężczyzny... — P. 36.

Дикого Заходу разом з його невід'ємною іконою — ковбоєм, уособленням чоловічої сили, озброєним фалічним револьвером. Самотній і відважний воїн, єдиним товаришем якого був кінь, — це також брутальний, але гідний поваги, зухвалий захисник жінок, який, проте, ніколи не підкоряється їхнім чарам. Схожу роль виконувала книжкова серія про Тарзана, що завдячувала величезним успіхом як в Сполучених Штатах Америки, так і в Європі також кінопродукції, присвяченій цьому героєві.

Однак маскуліність надалі залишалася ненасиченою, і лише Перша світова війна, в котрій чоловік бореться за праведну справу, даючи вихід прихованій агресії (проти жінок і себе самого), стає своєрідним дзеркалом, у якому чоловік може показати обличчя «справжнього самця». Проте лише період національних тоталітарних режимів і Другої світової війни утворює патологічну «надмужність», феномен якої детальніше розглянемо далі.

* * *

1930 року у Відні вийшла друком праця Зигмунда Фрейда «Культура як джерело страждань». На думку Зигмунда Баумана *, виклик, кинутий батьком психоаналізу, визначив такий спосіб мислення про заплановані та непередбачувані наслідки сучасної епохи, яким користуємося дотепер. Сучасність як культура (у значенні «цивілізації») перебувала в невинних пошуках краси, чистоти і порядку. Як стверджує Бауман, клопоти сучасності виникли саме через надмір порядку і невід'ємного від нього браку свободи. На основі того ж поняття порядку (як певної нав'язливої тенденції «до повторювання, яка від часу затвердження правил вирішує, що, де, коли і як треба чинити, так допомагаючи людям уникати вагань і сумнівів у кожній подібній ситуації») була побудована й система радянського тоталіта-

* Bauman Z. *Ponowoczesność jako źródło cierpień* / Zygmunt Bauman. — Warszawa : Wydawnictwo Sic!, 2000. — S. 26; *passim*.

ризму. Вона постулювала всеохопний характер порядку: ніщо не могло бути випадковим, існували чіткі правила дотримання чистоти й абсолютизму, який знищував усе, що суперечило вимогам незайманої чистоти. Ідеальний світ утопії комунізму мав бути прозорим — жодна нечітка чи матова заслона не могла знижувати гостроти зору. У спроектованому таким чином світі ніщо не могло чинити опору розумові (розум був найвищим авторитетом, точкою опори для всякого вибору); ніщо не могло порушувати гармонії, все повинно мати своє місце. У «новому чудовому світі» Великого Деміурга Сталіна панувала тенденція до конденсування того, що розсіяне, до знерухомлення того, що мінливе, невловиме, а загалом — до розміщення «під рукою» (точніше під карабіном) усього, що не перебувало ще під контролем.

Щоби приховати можливі сумніви, які могла породжувати у суспільстві паноптична система влади, радянський тоталітарний режим вдавався до естетизації дійсності (1933 року преса масово апелювала: «Ми должны залить всю страну красотой», а 1935 року опубліковано відому статтю І. Виноградова «О социалистической красоте»; натомість у післявоєнний період легендарним стало висловлювання редактора «Литературной газеты» В. Єрмілова: «Прекрасное — это наша жизнь!»). Суть такої естетики полягає у будуванні дійсності як симулякра «суцільного світу мистецтва» (родом із вагнерівського *Gesamkunstwerku*) *. Нормативну базу світогляду становив соцреалістичний надмірний оптимізм, який дуже швидко переродився в ідеологічний терор. Його *signum* може становити відоме висловлювання Сталіна з 1935 року: «Жить стало лучше, товарищи, жить стало веселее».

Своєрідним лаковим покриттям, завдяки якому яскравіше виблискувала тоталітарна дійсність (що виявляла на кожному кроці економічні, суспільні, політичні проблеми), був соцреалістичний кітч. Що більше нелад давався

* Поп.: Groys B. Stalin jako totalne dzieło sztuki / Boris Groys ; tłum. Piotr Kozak. — Warszawa : Wydawnictwo Sic!, 2010.

взнаки, то грубший шар компенсаційного лакового покриття-кітч влада накладала на суспільство. Кітч становив ідеальний інструмент, за допомогою якого правляча еліта, або, за Двайтом Макдональдом, «королі кітч», переймала контроль над свідомістю мас. Як влучно зауважила Тамара Гундорова *, власне в такому механізмі кітч найяскравіше оголює правду, оскільки його функція не обмежується світом вражень й естетичною рефлексією, а сягає значно глибше — до колективного несвідомого суспільства, поєднуючи в собі масову культуру і владу. Тому за своєю суттю кітч знайшов такий добрий ґрунт для розвитку та довготривалого існування у радянській тоталітарній системі, яка прагнула стабілізувати світ за допомогою усталення образу цього світу. Як наслідок, кітч, будучи природним союзником тоталітарних ігор влади й важливим ідеологічним компонентом системи, користувався її підтримкою і сприянням, а також ретельною охороною в усіх аспектах життя.

Вплив кітч не міг оминати і фундаментального для тоталітарної радянської держави антропологічного проекту створення «нової людини нового часу». До його реалізації було залучено всі види мистецтва на чолі з візуальними: малярством, графікою, фотографією і передовсім кінематографією. Проте й література не пасла задніх: почали масово поставати тексти, які реалізували потребу нового естетичного взірця «героя свого часу», образ якого мав бути сукупністю соцреалістичних цінностей, чітким, виразним і, без сумніву, взірцем для наслідування, щоби за його допомогою письменники — «інженери душ» — могли пришвидшити процес формування ідеологічно свідомого читача. Соцреалістична пропаганда популяризувала однозначну модель, а точніше стереотип позитивного героя, яка становила втілення мрії про сильну та красиву чоловічість (жіночість при цьому виразно залишалася в її тіні, навіть тоді, коли були спроби перетворити її на чоловічу або

* Див.: Гундорова Т. Кітч і література / Тамара Гундорова. — К. : Факт, 2008.

пов'язати з леліям материнством: берегинею домашнього вогнища, матір'ю синів) *.

У соцреалістичній культурі до початку 50-х років ХХ століття нормативну модель справжньої чоловічості, яка відповідала вимогам соцреалізму, визначав такий гегемонічний образ: переважно молодий, асексуальний чоловік з виразними маскулініними рисами, активний учасник героїчних процесів індустріалізації країни, згодом Великої Вітчизняної війни, а далі — відбудови держави після воєнних лихоліть. Це був «син народу», покликаний до виконання військового обов'язку щодо Батьківщини. Його життєвий шлях був справою державної ваги — це шлях будівничого великої радянської країни (який сумлінно реалізує улюблену формулу Сталіна «труд — дело доблести и героизма», що була тисячі разів оспівана в ритмі «Маршу ентузіастів» І. Дунаєвського), воїна-визволителя, який несе мир і новий соціалістичний порядок країнам Центрально-Східної Європи, що перебувають під ярмом гітлеризму. Таким чином, життя радянського чоловіка було по вінця наповнене виразним змістом і однозначним сенсом: служба вітчизні (партії, класові,

* Жіночість перебувала у виразній тіні чоловічості, навіть якщо намагалися переробити її на чоловічий тип або пов'язати з леліям владою материнством: господиня — берегиня домашнього вогнища, матір синів, ув'язнена формулою «діти — храм — кухня» (Kinder — Kirche — Küche). Так побудоване материнство було інституціоналізованим «святим обов'язком» жінки щодо держави і радянського народу, обов'язок, який слід було синхронізувати з планом економічного розвитку країни, її статистикою, демографічними потребами тощо. Це патріархально запланована почесна місія, яку жінки повинні були з вдячністю виконувати взамін за чоловічий «захист»: «Мы в долгу не останемся — дадим Родине крепких хороших детей». Коли чоловік отримував медалі за мужність та пролиту на полі бою кров, то жінок нагороджували відзнаками, встановленими Батьком радянського народу, за «доблесть» у пологовій залі й забезпечення батьківщини синами — «Материнская слава», «Мать-героиня», «Медаль материнства». Це було різновидом ідеологічної підтримки ґендерних стереотипних конструкцій і встановлених між ними демаркаційних ліній. Захист жінок був предметом особливої уваги держави ще й тому, що дружини і доньки були носіями чоловічої честі. Збезчестити жінку, особливо сексуально, означало зганьбити родину, народ і, врешті, самого чоловіка. Саме тому пуризм «матерів батьківщини» мав бути бездоганим. Пор.: Woman, nation, state / Yuval-Davis, Nira and Anthias Floya. — Houndmills ; Basingstoke ; Hampshire : Macmillan Press, 1989; Nagel J. Nation / J. Nagel // Handbook of Studies on Men... — P. 397—412. Див. також: Toniak E. Olbrzymki. Kobiety i socrealizm / Ewa Toniak. — Kraków : Korporacja ha!art, 2008.

народові, сім'ї), а за вірне виконання служби – нагорода титулом «героя». Власне це геройство було в соцреалістичному дискурсі основною рисою справжнього чоловіка, який готовий присвятити життя боротьбі з ворогом, відмовитися від особистого життя і принести його в жертву на вівтар Наддержави. Додаймо, що цей чоловік був оборонцем батьківщини, яку розуміли досить специфічно – як батьківщину, де роль батька випала великим вождям революції: спочатку Ленінові, а потім, безперечно, Сталінові. На такому фундаменті й стояла фортеця радянського тоталітаризму. Гайден Вайт виразно наголошує, що патріотизм, особливо у національних державах (а, як відомо, СРСР консолідував свою державність довкола специфічного поняття радянської національності), є позицією підпорядкування «синів» освяченому «народові-батькові», позицією, яка спирається на своєрідний (моральний) зв'язок, сформований у дусі патріархату. «Патріотичні почуття, переконання, які мотивують патріота до святих дій на службу вірі, це родинні відчуття любові й відданості, які син повинен відчувати щодо свого батька, пана чи предків по чоловічій лінії. Стать патріота – нематеріальна, ним може бути чоловік або жінка. Найважливіше, щоби одиниця була підпорядкована ролі, яку визначили члени родини – чоловіки, та з повагою ставилася до народу на зразок сина, що виконує святий обов'язок стосовно свого батька» *.

У період пізнього соцреалізму окреслений вище взірець чоловічості вже не міг бути привабливим. Змінилася епоха: ніхто не посягав на батьківщину, не треба було вже обороняти жінок і дітей, а радянські ідеали вивітріли (і не допомагали навіть посилені спроби влади зберегти їх при житті). У зв'язку з цим література витворила ліберальний взірець / стереотип гегемонічної чоловічості, який утверджував образ гетеросексуального чоловіка, фінансово незалежного, що професійно виконує свої чоловічі заняття, вміє заробити на

* White H. The problem with Modern Patriotism. Цит. за: Burszta W. J. *Naród i kultura jako narracje* // Wojciech Józef Burszta. *Od mowy magicznej do szumów popkultury* / Wojciech Józef Burszta. – Warszawa : Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej Academica, 2009. – S. 87.

утримання дружини й дітей, виразно відокремлює світ «чоловічих справ» від жіночого світу (родини, емоцій), але також і від інших чоловіків, які перебувають на дещо нижчому щаблі суспільної ієрархії (так званих м'яких чоловіків, між іншим, і гомосексуалів) *.

Крах Радянського Союзу з його незламною соцреалістичною системою цінностей радикально оголив жорстоку правду про радянську чоловічість і радянських чоловіків, показуючи, наскільки цей образ був ідеалізований і далекий від дійсності. Чоловік, як жінка й дитина, став жертвою тоталітарної влади **. Проте з перспективи ХХІ століття стало ще помітніше, що розпад СРСР залишив набагато більший відбиток на чоловічій частині радянського суспільства, ніж це могло би здаватися на перший погляд, оскільки цей факт збігся з діаметрально протилежними цивілізаційними і культурними змінами, які принесла постмодерна сучасність, названа Бауманом мінливим модерном, у якому «умови дій змінюються ще до того, як способи дій встигають закріпитися у звичаєвих і щоденних формулах» ***. Тому мінливе життя не може надто довго зберігати свою форму й утримувати стабільний курс. Мінливість як основна риса постмодернізму допомогла усвідомити передовсім те, що світ є неперервним перформансом, який постійно потребує внормування. Для конкретної одиниці це означало необхідність погодитися з фактом, що її ідентичність може існувати лише як недокінчений проект, тобто постійно виходити поза свої межі, бути в постійній трансгресії. Це означало також необхідність попрощатися з кількома ключовими примарами сучасності: вірою в існування кінця життєвого шляху; можли-

* Пор.: Jackson D. *Unmasking Masculinity. A Critical Autobiography* / David Jackson. — London : Unwin Hyman, 1990. — P. 80.

** Пор.: Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х / [А. А. Голов, А. И. Гражданкин, Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин, Ю. А. Левада и др.; под общ. ред. Ю. А. Левады]. — М.: Мировой океан, 1993. — С. 31–32. Див. також: Здравомыслова Е., Темкина А. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе // О муже[Н]ственности. Сборник статей / сост. С. Ушакин. — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — Режим доступа: <http://www.genderstudies.info/sbornik/muzhest/22.htm>.

*** Bauman Z. *Płynne życie* / Zygmunt Bauman ; Przełożył Tomasz Kunz. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2007. — S. 5.

вістю швидше чи пізніше досягнути мети історичних перемін, стану досконалості; вірою в ідеальний порядок, де все має своє місце, немає випадковостей ані сумнівів; вірою в те, що доля людини стане чіткою і прозорою, як тільки вдасться зібрати воедино необхідні знання; врешті, вірою в абсолютне опанування майбутнього, яке «покладе кінець усяким випадковостям, незгоді, багатозначності та непередбачуваним наслідкам людських дій» *. Постсучасна непростійність, непевність і відсутність цілісності в усьому, що оточує людину, стала, без сумніву, дуже цікавим викликом і небувалою можливістю взяти стерно життя у власні руки; погодитися з браком чітко визначеного шляху, напрямку та тривалості мандрівки; непевність поміняти на цінність; нестабільність – на норму; гібридність – на багатство; а з номадичності зробити позитивне життєве *credo*. Це, однак, стало також надто ризикованим викликом, який спричинив фрустрацію та страх конкретної одиниці.

Українська чоловічість, окрім згаданого досвіду, змушена впоратися ще з одним викликом сучасності: (пост-)колоніальною травмою, яка найчастіше й окреслює її сьогоднішню ідентичність **.

У сучасній українській літературі яскравою спробою багатоаспектної реконструкції феномену української чоловічості є молодіжна проза Сергія Жадана. Жадан, подібно як колись Микола Островський у своїй культовій повісті епохи соцреалізму «Як гартувалась сталь», творить героїчну біографію свого покоління в дусі постмодернізму. Ця біографія повинна стати не лише голосом, а й до певної міри взірцем для «молодих гнівних» кінця XX століття, іншими

* Bauman Z. Płynna nowoczesność / Zygmunt Bauman ; Przełożył Tomasz Kunz. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. — S. 46.

** Про українську чоловічість див.: Коновалов Д. Новые маскулинности: украинский дисплей // Гендерные исследования. — 2004. — № 10. — Режим доступу: <http://www.kcgs.org.ua/RUSSIAN/pub/gsl0/15.pdf>; Загурская Н. Украинское мужское тело как травмированный объект / Н. Загурская // Наслаждение быть мужчиной. Западные теории маскулинности и постсоветские практики / под ред. Ш. Берд и С. Жеребкина. — СПб. : Алетейя, 2008. — С. 203—223; Жеребкин С. Наслаждение быть украинцем и Оранжевая революция / С. Жеребкин // Наслаждение быть мужчиной. Западные теории маскулинности и постсоветские практики. — С. 224—245.

словами «гімном демократичної молоді», як стверджує назва одного з текстів Жадана; гімном, який яскраво демаскує фальш соцреалістичної дидактики літератури, що мала комплексно впливати на читача, формуючи його думки, погляди і вчинки. Варто пам'ятати, що цю дидактику особливо культивувала молодіжна проза, оскільки саме на неї влада покладала найбільшу надію у процесі виховання нової людини. Творцем фундаментального підґрунтя радянського виховання був Антон Макаренко зі своїми працями «Педагогическая поэма» (1933–1935) та «Книга для родителей» (1937).

Запропонована Жаданом реконструкція духової біографії свого покоління з думкою про віднайдення втраченого «я» і створення власного ідеалу особистості відбувається за допомогою вівісекції української чоловічості, жахливо покаліченої радянським тоталітаризмом, який під гаслом гартування чоловічої сили духу й волі до боротьби породив психічних, духових і емоційних кастратів *, нездатних до продуктивного функціонування, до несення тягаря суспільної відповідальності за буття вільною, розумною, об'єктивною одиницею. Оскільки тоталітаризм — це культура, що базується на культі людської слабкості й інфантильності, де нав'язана владою ідеологія під гаслом загального щастя на засадах «втечі від волі» звільняє одиницю від необхідності самостійного мислення, ба більше — породжує в ній почуття страху перед прийняттям самостійних відповідальних рішень — тоталітарна влада, монополізувавши знання, приходить у цьому на допомогу одиниці, вимагаючи взамін «лише» абсолютного підпорядкування собі в усіх галузях суспільного та приватного життя. Тому й тоталітарна культура була незацікавлена формуванням дозрілої особистості; її ідеал — «доросла дитина», свідомістю якої можна легко маніпулювати за допомогою стереотипів, міфів, ідолопоклонного підпорядкування ідеології, базованої на культі сили, втіленням

* Пор.: Синельников А. Паника, террор, кризис. Анатомия маскулинности / А. Синельников // Гендерные исследования. — 1998. — № 1. — С. 211–227.

якої є держава, народ, влада *. Психічна деградація одиниці в тоталітарній культурі була пов'язана також із притаманним їй культом молодості, який архетипно стосувався «синів народу» (і всіх тих, яких із ними асоціювали), зберігаючи дозрілість винятково для «мудрих Батьків», а точніше для одного-єдиного «сонця партії Леніна» — Сталіна **.

Це безжалісне оголення ілюзорності міфу про сильну чоловічість не могло отримати суспільне визнання — правда була настільки болюча, що це спричинило витіснення її на рівень несвідомості та, як наслідок, породило різні психонервові фрустрації (меланхолія, іпохондрія, істерія). Молоде покоління, згідно з теорією Томаса Куна про позитивні наслідки кризи, постановило використати цю ситуацію на свою користь, пробуючи віднайти чоловічість, яку втратили їхні батьки. Жадан як репрезентативний представник свого покоління запропонував (само-)психотерапію за допомогою позитивної дезінтеграції особистості, визнаючи її необхідною умовою для досягнення повноти чоловічості в постколоніальному розумінні. Це одна зі стратегій його молодечого анархістського мислення щодо тоталітарних експериментів над ідентичністю покоління батьків, базовим елементом якої була теорія негативної дезінтеграції. Згідно з нею внутрішні пригнічення, кризи, конфлікти, невдоволення, почуття вини, сорому і нижчості щодо самого себе та супутні стани порушення психічної рівноваги не були пов'язані з життєдіяльністю та пошуками сенсу існування, методами самовдосконалення, розвитку і вищих цілей, але, як інструмент боротьби влади проти одиниці, стали ефективною зброєю блокування розвитку останньої з думкою її уярмлення. Тому автор «Депеш Мод» запропонував терапію за допомогою «істеризації», що мала на меті повернення особи зі своїми проблемами до самої себе. Внаслідок процесу «істе-

* Див.: Добренко Е. Ампи́р во время чуми, или Лавка вневременности (метафизические предпосылки соцреализма) / Е. Добренко // *Общественные науки и современность*. — 1992. — № 1. — С. 161–172.

** Пор.: Х. Гюнтер, *Архетипы советской культуры* / Х. Гюнтер // *Соцреалистический канон* / ред. Х. Гюнтер, Е. Добренко. — СПб.: Академический проект, 2000. — С. 743–784.

ризації» свідомість починає ніби розхитуватися, одиниця немовби втрачає ґрунт під ногами, та саме це дає змогу вийти назовні підсвідомості, а тому, що в ній приховане і є причиною травми, стати свідомим. Однак лише вступ, що передує складному процесові «переробки фантазму», і тільки після завершення цього етапу можна говорити про наслідки лікування.

Одночасно Жадан позбавляє своїх читачів ілюзій, що пропонована терапія буде безболісним процесом («[...] возвращаться в места, в которых ты рос, почти то же самое, что возвращаться в крематорий, в котором тебя один раз уже сожгли»); письменник добре розуміє, що прощання з тоталітарним багажем й окреслення власної ідентичності може відбутися лише тоді, коли з глибини власної душі витягнути на світло «демонів минулого», назвати їх та описати, тобто свідомо і відповідально переоцінити ставлення до рідної спадщини. Найкраще свідчення цього є в повісті «Anarchy in the UKR»:

*Іноді ти просто мусиш прислухатись до власних химер, до своїх внутрішніх голосів, принаймні до найсимпатичніших із них, іноді необхідно скористатися з їхніх порад, наприклад, коли вони нашіптують тобі — давай, поїдь, ти ж там жив свого часу, ти ж там виріс, [...] спробуй ще раз вибратися з цих западин, подивимось, чи стане тобі духу, чи стане тобі пам'яті — відновити всі ці маршрути, які дивним і неймовірним чином наклались на твій персональний досвід протистояння; іноді варто випустити на прогулянку всіх своїх демонів, котрі й без того вилітають щоночі з твоїх легень, як пошто-ві голуби з кліток, лише їм відомими маршрутами [...] **

Жадан, пропонуючи теорію в дусі класичного фрейдівського психоаналізу, що спирається на ретроспективне творення уяви, повертається у спогадах до восьмирічного віку і розпочинає реконструкцію своєї життєвої дороги для визначення причин травми, якої завдали йому найперше близькі, батьки. Їхній виразно відчутний страх і легковажне

* Жадан С. Anarchy in the UKR. — Х. : Фоліо, 2005. — С. 9. Дані цитовано звідси.

ставлення до себе залишили незатертий слід у його психіці, створюючи в пам'яті постійно живу рану драматичних спогадів, які виявили свою деструктивну силу в дорослому житті:

Мені вісім років. Я починаю цікавитись життям дорослих. Воно жахає мене своєю відвертістю — дорослі живуть відкрито й легковажно, вони почуваються впевнено в одному зі мною просторі, контролюють його [...]; вони навіть не здогадуються, що я тримаю їх на прицілі, що я вже завів на кожного з них персональну справу і відвів кожному з них одиначну камеру в своїй дитячій пам'яті, і що вийти коли-небудь із цієї камери, із цієї в'язниці, із моєї пам'яті їм просто не світить — моя пам'ять чіпка і витривала, як дикий виноград на стіні дому на стіні дому, [...] вона харчується власними соками, перетрууючи жирні соковиті шматки минулого — мого минулого, спільного минулого. Моя пам'ять кровоточить, обрізавшись об гострі краї реальності, на ній лишаються знаки й зарубки [...]. Не треба було ігнорувати мене, не треба було так зневажливо ставитись до моєї присутності, разом зі мною завжди була присутня моя пам'ять [...]. З такої пам'яті вибратись дуже важко, я надто ретельно й регулярно роблю її інвентаризацію й капітальний ремонт [...].

Те, що ними [дорослими — А. М.] сприймається звично й буденно [...], я сприймаю як одкровення, як річ небачену, я переживаю справжній больовий шок, ось уже тридцять років я переживаю шок від найменшого контакту з дійсністю, вона мене просто вбиває своєю внутрішньою будовою [...].

Шок швидко минається, натомість лишається ще одна зарубка на вені, ще один поріз, котрий я розглядаю через двадцять років, реставруючи для себе найменші деталі й обставини, так і не наблизившись за двадцять років до розуміння захоплюючої простоти цього сюжету (с. 65–68).

Так виразно продемонстрований Жаданом-протагоністом мазохізм має меланхолійне походження, що впливає з витіснених, неперероблених до тієї пори мотивів його сунків із батьками, особливо ставлення до батька як «улюбленого об'єкта». Цей факт пов'язаний з відчуттям великої

потреби батька, з його відсутністю * в ключовому періоді життя — часі дозрівання, перетворення з хлопчика в юнака, коли батько стає найважливішою особою: займаючи позицію мудрого провідника, дозволяє синові ідентифікуватися зі своєю чоловічістю, щоби таким чином хлопець міг створити власну. Герой прози Жадана, ідеалізуючи в уяві постать батька, одночасно прагне погодитися з гіркою правдою, що «надщерблені» тоталітаризмом батьки — «виснажені й досвідчені, які носять у собі, немов хворе серце, цілий досвід цієї країни та своєї щоденної боротьби, яка врешті закінчується, але і так не приносить їм жодного задоволення» (с. 63) — не можуть запропонувати своїм синам позитивних взірців, а тим паче цілісної чоловічої ідентичності. Незважаючи на глибокий емоційний зв'язок із батьком, герой визнає, що за його розколоне «я» великою мірою відповідає позначений рисою радянської «нечоловічості» батько, жертва тоталітарних ігор влади, якому не вдалося вберегти сина перед тоталітарною кастрацією чоловічого «я». Тому герой Жадана з гіркотою стверджує:

Наше доросле життя за якимось збігом обставин співало з дивними і болючими речами, що відбувались навколо, і котрі, здавалося б на перший погляд, нашого дорослішання не стосувались. Але так сталося, що саме в цей гіркий і чутливий період, коли все в тобі рветься і зростається по новій, навколо нас відбулось щось подібне, і ми змушені були дивитись, як доросле життя знищувало нашу країну, як воно ламало наших батьків, як воно викидало з себе всіх зайвих і непотрібних, всіх, хто і так не розумів, що ж насправді відбувається. Чи корисний був цей досвід, думаю я тепер. Не знаю, невпевнений, я загалом не згоден, що будь-який досвід є корисний, по-моєму це перебільшення, адже очевидно, що можна ціле життя прожити біля моря і не бачити потопельників. У наших територіальних водах натомість трупів ставало чимраз більше (с. 110–111).

Автор таким чином прагне спростувати головний міф соцреалістичної культури, тобто архетип Великої Батьківщини,

* Пор.: Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Тамара Гундорова. — К. : Критика, 2005. — С. 166–167.

на чолі якої стоїть Батько / Вчитель – символ вищого порядку (який певним чином нагадує старозавітний ідеал батьківської чоловічості): володар, непереможний, самовпевнений, який демонструє готовність всілякого ризику (навіть коли розум підказує щось інше), дивує своє оточення, не виявляє емоцій, прив'язаності, ознак «жіночої» слабкості, наголошує, що сильніший від інших, і, за потреби, застосовує насильство. Це образ соцреалістичного суперсамця, що нагадує західний маскуліний тип ковбоя, який мандрує в пошуках мужності й чоловічості. Соцреалістичний чоловік, який повністю посвячений своїй нескінченній одиссеї, повертається додому лише на короткий час, аби відпочити перед наступною мандрівкою. Так запланований патріархальний сценарій родинного життя від початку ставить чоловіка поза сім'єю, не даючи йому можливості ототожнитися з роллю батька, тому що родина в патріархальному дискурсі є об'єктом чоловічої турботи, як у символічному, так і в матеріальному значенні, проте завжди залишається сферою домінування жінки, у якій остання реалізує своє життєве покликання. Натомість сферою діяльності чоловіка є широкий соціальний простір, і лише інколи траєкторія його чоловічого шляху перетинається з домашнім простором. Такий самий образ чоловіка вимальовується в «Anarchy in the UKR» чи «Біг Мак»:

[Мій старий] весь час був у дорозі – то переганяв нові машини, то мотався по навколишніх автобазах у пошуках різних деталей, мене це вставляло, я час від часу чіплявся до нього, починав канючити, він не витримував і брав мене з собою. [...] тут штовхались далекобійники, які гнали літніми трасами в невідомість і лише короткі зупинки в закладах громадського харчування хоча б якось пожсавлювали монотонність їхньої гонитви трасами республіканського та союзного значення. Водіїв завжди можна було вирахувати в компанії, у них був уважний повільний погляд, погляд степової фауни, котра постійно щось собі виглядає, вони навпомацки вивчали географію, їхали, куди їм скажуть, розвідуючи дорогу [...] («Anarchy...», с. 74–75).

*[...] ще зовсім дітьми, ми вибігали на літні траси й головували запиленим вантажівкам, що ціле літо ганяли навколишніми сільгоспугіддями, постійно щось перевозячи з місця на місце. Юні засмаглі шабашники — кумири нашого дитинства, які спокушали у кабінах старшокласниць і продавчинь морозива, а вечорами ганяли у футбол і зливали на автобусних зупинках бензин за водяру і тютюн, — зранку вони були ще в нормальному стані, тому інколи підбирали нас, дітей великої країни і героїчного народу [...]; чи треба говорити, що всі ми мріяли стати шабашниками, мати такі самі потужні боліди, заклеювати їх порнографією, трахати продавчинь морозива, а головне — грати так, як вони, у футбол *.*

Герой прози Жадана крок за кроком послідовно знімає шматки лаку / кітчу зі саме так створених взірців чоловічості, показуючи їхню драматичну та болючу несправжність. Після уважнішого розгляду життя чоловіків покоління його батька виявляється безпристрасним і блідим, позбавленим кров'янисто-червоного пафосу «комуністичної орнаментики» «великої естетики», яка створювала «сонячний настрій» соцреалістичного оптимізму. Замість великих героїських вчинків чоловічий світ обертався навколо малих незначних предметів, що символізували мімікрію їхнього колоніально-го життя **:

Я потрапляв до серйозних чоловічих компаній і моя увага повністю зосереджувалась на розкладних ножах, на викидунах, переданих із зони і прикрашених суляними трояндами, впаяними в руків'я, на шкіряних гаманцях, [...] на важких металевих карбованцях, котрі обтяжували кишені, на ручках і портсигарах, на ліхтариках врешті-решт, це дивно, але за раз, коли я трішки молодший від свого батька в ті роки, я думаю, ну, о'кей, ось я виріс, ось я теж можу купувати собі пиво і мати доступ до всіх тих речей, про які я мріяв у своєму дитинстві, і що — виявилось, що це була ілюзія [...] (с. 100).

Це світ антигероїв, які «не зрозуміли радості комуністичної праці» (с. 73), попри те, що її ейфорійне сприйняття так

* Жадан С. Бір Мак / Сергій Жадан. — К. : Критика, 2003. — С. 149–150.

** Пор.: Bhabha H. K. Mimikra i ludzie / H. K. Bhabha ; tłum. T. Dobroszecz // Literatura na Świecie. — 2008. — N. 1–2.

оберігала влада, даруючи своїм громадянам широкий спектр менших чи більших свят, які над міру славили щастя, радість і гармонію соцреалістичного «впорядкованого радісного життя»-симулякра, де підставу існування становив алкоголь, споживання якого у великій кількості було стереотипно прирівнюване до вияву чоловічості. Той потаємний ворог, який давав облудне почуття свободи і знеболання від тоталітарної брутальності «нестерпної легкості буття», безсумнівно спричинився до морального упадку радянського, зокрема й українського, чоловіка:

*Ось і пиво, я пам'ятаю, як ці чоловіки вивозили з пивзаво-
ду, де в них були якісь свої зачіпки, цілі мішки пива — саме
так не відра, не бочки, а мішки, [...] двадцять літрів нефіль-
трованого пива! я і тепер переводжу подих, ця фактурність
побуту ранніх вісімдесятих, вітальний овердоз тих трид-
цяти—сорокарічних чоловіків, які потім, всього через кілька
років, ламаються разом із совком [...]; потім все змінить-
ся, звичайно, вони дуже швидко постаріють, вже не буде
мішків з пивом, не буде крові на руках, сонця на долонях, все
зміниться, все зміниться в гірший бік (с. 101–102).*

Радянська тоталітарна система, використавши чоловіків для своїх потреб під гаслом «визвольної боротьби за життя», яка давала їм ілюзорне відчуття наділених надлюдською силою «володарів життя» — «коли треба було витягнути з багна автомобіль — вони витягали його руками, у тих руках була сила, в житті — логіка і витривалість, їхня впертість була виправдана, вони могли навчити любові до життя, могли показати, як люблять його, хоча сумнівно, що могли пояснити, за що саме» (с. 98) — власне ця система, пропустивши їх через свою ідеологічну машину, як через млинок до м'яса, зробила з них життєвих банкрутів, безславних покидьків, які, не змігши віднайти себе в новій пострадянській дійсності, потрапили на кладовище історії, щоби там пережити власну агонію, подібно — як пише Жадан — до решток розбитих автомобілів або «до чогось гіркого й недоречного, наприклад, до яблук, великих перестиглих яблук, які падають на тверду землю і розламуються навпіл так, що ніхто

навіть їх не позбирає; [...] або до аркуша із Божого записника, незаповненого у відповідний момент і потім визнаного непотрібним, нервово видертого, пом'ятого і викинутого у смітник» (с. 79). Іншими словами, життя, що видавалося «таким насиченим і густим, що люди не мали в ньому часу хворіти», життя, де існувала абсолютна впевненість, що «ніхто не перекине тобі в долонях склянки зі спиртом, ніхто не зможе переконатися в тому, що життя недовге, а смерть — несолодка» — те, власне, «життя з його спокусами виявилось фікцією, світ предметів був оманною, а його принади — дуже відносні» (с. 97). Виховане на таких взірцях покоління синів, згідно з патріархальним правом успадкування, неминуче заплатить гірку ціну за бурхливий час трансформації; час «багатолітньої прощі від одного кінця пустки до іншого», коли стара система цінностей несподівано завалилася, оголюючи трагічний фальш і пустку радянської дійсності про «криваво-червоний відтінок — як тюльпани, як кров», а нові реалії «кольору кока-коли» ще не встигли створити своїх цінностей:

Нам випадало виростати в буремний і неповторний час, я завжди згадую ті роки з любов'ю і ніжністю — на наші стрижені головки й худі тіла в темних шкільних одностроях просто сипалися з небес одкровення й принади, я все це добре пам'ятаю, ранній петінг, слаборозведений спирт, крадений дубас, заточені викрутки, залигані підручники — ми кльово входили в життя, інша річ, на яку хуйню це все потім переловилося. За все потрібно платити, ось ми, певно, й платимо тепер за ту безумну епоху занудним і безбарвним ступором нашого чмошного безчасся. [...] Я згоден за це платити, хоч і не маю чим («Біг Мак», с. 150–151).

Герой прози Жадана, як типовий представник анархічної субкультури панк, бунтується проти всякого ієрархічного порядку на базі патріархату. Саме тому піддає гострій критиці не лише стосунки з батьками, а й такі інституції, як школа, молодіжні об'єднання і колективи, також армія, оскільки, на його думку, вони загрожують свободі одиниці й суспільства. Принципи виховання, які формулюють ці ін-

ституції, підпорядковані тоталітарній ідеології, одягнені в костюм патетичного патріотизму, добре служили владі для маніпулювання людьми. Без сумніву, вони допомагали також афірмації чоловічої ідентичності згідно з постулатами культури радянської мужності, яка цінує енергію, силу і владу як уособлення ніцшівської «волі сили». Особливо яскраво це проявлялося у підтримці радянською освітньою системою певних видів спорту. Як показує Жадан, дисципліною, що найкраще готувала до чоловічої ролі, був у СРСР футбол, який не лише допомагав створити егалітарний чоловічий колектив, але також тренування поєднували в собі суперництво, агресію та брутальність, які стереотипно асоціювалися з означниками справжньої чоловічості. Власне на стадіоні хлопці ґартували свою мужність, виявляючи публічне нехтування болем, витривалість організму, волю до перемоги інших, слабших. Свої тіла трактували як інструмент, зброю для перемоги супротивника, якого сприймали в категоріях предмета на полі бою. Іншими словами, вони доводили, що є справжніми чоловіками, а точніше чоловіками в патріархальній системі, яка наказує їм повсякчас утверджувати свою протилежність жінці, що вони не діти і не гомосексуали. За допомогою цього механізму справжній «твердий чоловік» отримує владу і можливість керувати не лише протилежною статтю, а й іншими чоловіками *. Додатковою нагородою за добре зіграний «спектакль чоловічості» є подив оточення. Ось приклади:

Поступово Тренер почав нас брати в дорослу команду, крім нього там грало ще кілька серйозних гравців із міського клубу, його колеги по аутсайдерству [...] Наші виїздили автобусом на той чи інший колгоспний стадіон, де громили нещасних місцевих комбайнерів, які розпачливо не встигали за нашими, навіть ноги їм поламати не вміли — ноги вони ламали собі. Наші вели зазвичай із такою форою, що десь під кінець гри Тренер міг випустити і нас молодих, тут уже комбайнери відривалися на нас по повній, проте часу, аби випра-

* Badinter E. XY. Tożsamość męczyzny... — S. 89–90, а також: Messner M. A. Power at Play. Sports and the Problem of Masculinity / M. A. Messner. — Boston : Beacon Press, 1992.

вити становище, вже не було, ми перемогали, відчуваючи свою безпосередню причетність до загального успіху. Дорослі чоловіки не стримували себе і дивились на нас із ненавистю, не розуміючи — чому саме ми перемогли, це було щось більше аніж спорт («Anarchy...», с. 90).

Так, 90-й. Літо. Домашня перемога над Ворошиловградом. Гол Травмованого на останніх хвиликах. Краща його гра, мабуть. Ресторан «Україна» коло парку, напроти пожежної станції. Якесь, уже вечірнє, святкування перемоги, рекетири і наші гравці, якісь жінки в святкових сукнях, чоловіки в білих сорочках і спортивних костюмах, [...] ми, молоді, сидимо за одним столом із бандитами, гарячі хвилі алкоголю прокочуються крізь голову, так мовби ти забігаєш в нічне море, тебе накриває чорною солодко-гіркою хвилею і вже на берег ти вибігаєш дорослішим («Ворошиловград», с. 81–82).

Жадан засвідчує також, що футбол у радянській дійсності був заміником ритуальної чоловічої ініціації. Тим, хто вводив у чоловічий світ, був не батько, а Тренер — уособлення чоловічого *cogito*: «ризикую, отже, існую», один із найважливіших героїв у житті протагоніста «Anarchy...», який показував йому, «в чому полягає» доросле чоловіче життя:

[...] свою справу він [Тренер] робив на полі, виводячи нас на жорстку колючу траву розбитих стадіонів, витягуючи нас за собою в наше майбутнє, даючи нам — уперше в житті — можливість відчутти себе переможцями; це нереальне відчуття від забитого голу, коли ти ще нічого у своєму житті не бачив, ти, на відміну від Тренера, ще не здогадаєшся, яким паскудним і невдячним може це життя бути, але ти вже знаєш, що потрібно, аби відтрахати його — це життя — по повній програмі, відмахати його наскільки стане сил — прокидаєш собі по флангу, обходиш їхнього правого опорного, ввалюєшся в штрафну і хуячиш в обхід воротаря в дальню дев'ятку.

Ти, до речі, спробуй як-небудь при нагоді (с. 92).

Постать тренера уособлює в повісті Жадана одну з найважливіших фігур патріархальної освіти чоловічості — мен-

тора, відповідника «чоловічої матері», вчителя, духівника у розвитку юнака. Ще від стародавніх часів цю роль виконували дорослі чоловіки з незаплямованою гідністю, які передавали учням на етапі їхнього громадянського дозрівання *arete*, тобто свою гідність, правильність, заслуги, відвагу, інтелігентність і честь. Цікаво, що в стародавню епоху це часто відбувалося також за допомогою фізичного контакту. Братні стосунки з дорослим чоловіком мали зміцнити чоловічу свідомість хлопця та знищити нечоловічу прив'язаність до світу матері. Звідси грецький любовний зв'язок чоловіків, який був упродовж тривалого часу ключем до чоловічого формування (щоби він не набув негативного відтінку, його належало завершити одразу після появи у хлопця перших ознак борода). Однак тренерові з тексту Жадана далеко до ідеалу та уособлення громадянських цінностей. Він — типовий, як ціле його покоління чоловіків, продукт тоталітарної системи, яка підсилювала культ негативних рис патріархату. Це відбувалося через надмірне утвердження асоціативного зв'язку справжньої чоловічості й почуття вищості та погорди, а також помноженої агресії, часто сексуальної (яку *noten open* додатково зміцнювала колоніальна реакція / компенсація на власну слабкість і підкорення владі), яку постійно супроводжував алкоголь, вагомий психостимулятор — зміцнював віру в себе і власний успіх, але також завершував ейфорію успіху. Проте Жадан із гіркою іронією згадує згубну вигадку цієї віри, яку в СРСР влада трактувала як один з елементів тоталітарної політики, що використовувала алкоголь як засіб маніпуляції підкореними суспільствами та ламання їхнього духу, зокрема й українського народу. В «Anarchy...» тренер, як і образи інших чоловічих авторитетів (вчителі, вихователі в гуртожитку), стає виразним символом жертв такої політики, жертвою, яку виховують наступні покоління в душі «викривлених» моральних цінностей, спричиняючи замість їхнього духового зростання духову деградацію, спотворюючи психіку молодого покоління на все життя:

Тренер ходив і збирав нас по полю [...]. Ми грузились в автобус, який швидко наповнювався запахом мокрих гетрів і

спітнілих наскрізь футболок, запахом шкіри й пропитих чоловічих тіл, наш футбол завжди відгонив спиртом... [Тренер. — А. М.] купував дві банки самогону, шість літрів бронебійного, вибухонебезпечного сему, які він відкривав і який ми випивали просто в автобусі, разом зі старшими колегами по м'ячу, разом з легіонерами із міського клубу, разом із нашим Тренером і Вчителем.

Ми приповзали додому, але навіть в такому стані ми мало чого боялись, батьки не наважувались нас чіпати, у нас була залізна відмазка — ми займаємось спортом, причому робимо в цьому напрямку очевидні успіхи. В якийсь момент ми забули на все — ми забули на навчання, на кіно і телебачення, на батьків та родини, навіть на секс забули, себто в нас його і не було до цього, сексу-то, а тут ми на нього ще й забули: який секс — ми кожного дня ганяли наш шкіряний м'яч, до отупіння, до темноти в очах, до одурі, до абсолюту. Ми витоптали наше поле до чорного сухого пилу, ми збивали шипи з наших бутсів, на наших футболках проступала сіль і не видно було номерів, але ми знали наші номери напам'ять, і це було найважливіше на той момент для нас знання. Все малось врешті якимось закінчитись.

Якось Тренер попросив кількох із нас зіграти за одну із заводських команд, пообіцяв, що крім нас прийдуть ще кілька його друзів-легіонерів. Ми погодилися. Легіонер прийшов один. Проти нас виставили справді серйозну команду. Вони нас просто задавили. [...] Ми йшли додому і намагались не дивитись один одному в очі. Настільки опущеним я себе не відчував. Після цього моя любов до Тренера децю спала (с. 90—91).

Не менш яскравим прикладом трагічного «розкладу» української чоловічості є образ вчителя допризовної підготовки юнаків, капітана Кобилка, який, з огляду на військове звання, має бути втіленням ідеалу патріархальної чоловічості. Як відомо, патріархальна система від найдавніших часів передбачала приготування хлопців бути воїном. Звідси право сили і право послуговуватися нею — девіз, який прищеплювали хлопцеві від самого дитинства сім'я, школа, різноманітні державні інституції, передовсім армія. В СРСР службу в армії міфологізовано з особливою увагою, створюючи

з неї добре поле для реалізації різних партріархальних проєктів влади. Військові навчання, нещадний режим життя в казармах, суворий поділ обов'язків та ієрархія ролей — все це виробляло в юнакові відповідні моделі та взірці поведінки, а також закріплювало знаки і коди, якими він повинен був вправно послуговуватися у пізнішому суспільному житті.

Офіційно армія якнайкраще відповідала патріархальному постулатові захисту «слабших» — дітей, жінок, старших осіб — перед зовнішніми небезпеками. Проте ця шляхетна функція оборонця виявилася *de facto* трагічним камуфляжем для тоталітарних дій, які під гаслом «захисту» приховували право застосування репресій (за мікро- і макрополітичною шкалою) *. Окрім того, завдяки мілітаризмові, вписаному в тоталітарне бачення, вдалося сформувати специфічний радянський тип «мобілізованої людини», для якої постійна готовність до боротьби із зовнішніми чи внутрішніми ворогами — а також за врожай, за наступні рекорди «на фронті праці» тощо — стала звичним станом існування **. Водночас абсолютний послух владі на кожному рівні. Саме тому від ранніх років життя треба було піддавати дітей і молодь, особливо хлопців, різним практикам дисципліни, щоб пробудити й утвердити в їхній свідомості поняття доблесної боротьби, опертої на ґрунті агресії, яку визнано квінтесенцією чоловічості й виразним проявом чоловічої сили, а також одним із ключових способів спілкування чоловіків зі світом. З огляду на це автори найважливіших записів у галузі юриспруденції СРСР дуже ретельно дбали про те, щоби «школа радянської мужності» (за постулатом Антона Макаренка: «Мужество! Попробуйте серьезно, искренне, горячо задаться целью воспитать мужественного человека») *** отримала відповідне узаконення. Про необхідність якомога ранішого сформування у молоді не тільки відповідної ідеології, а й

* Пор.: Здравомыслова Е., Темкина А. Кризис маскулинности в постсоветском дискурсе...

** Див.: Синельников А. Паника, террор, кризис...

*** Макаренко А. С. О воспитании : [избранное] / А. С. Макаренко. — М. : Политиздат, 1988. — С. 55.

дисципліни, вміння поборювати труднощі незалежно від обставин, турботи про добрий фізичний стан та опанування військової техніки, можна було прочитати в «Основах Советского государства и права» (Москва, 1980, с. 60). У випадку юнаків з особливою увагою наголошувалося на «почесній необхідності» служби в армії та подальшому переходові через виховні процедури, які мали підготувати їх до переломного моменту в житті — «неймовірної метаморфози», яка хлопця перетворювала в справжнього чоловіка (напр., «Начальная военная подготовка», «Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту СССР», норми ГТО тощо). Цей загальний обов'язок військової служби, зокрема усвідомлення його фатальної неунікненості та неминучості у житті кожного чоловіка, залишали незатерте тавро на соціалізації чоловічої частини радянського суспільства («Ну, ти знаєш, — як каже Коча, один із героїв «Ворошиловград», — десант, парашути, адреналін, це на все життя», с. 56).

Власне, таку «школу мужності» дарує своїм підопічним згаданий капітан Кобилко, гротесковий образ якого автор описує так:

Капітан Кобилко. Це був капітан Кобилко. Високий і худий, капітанська форма звисала на ньому в різних місцях, на голові бовтався непропорційно широкий кашкет, у фільмах про громадянську такі кашкети носили врангелівські офіцери. Капітан був ліквідатором, схоже, в Чорнобилі його добре просмажили, він носив великі окуляри з темним склом і як на капітана виглядав просто жахливо («Anarchy...», с. 99).

Безсумнівно, заслуговує на увагу факт ототожнення цієї постаті з атомною катастрофою в Чорнобилі, яка в українській культурі стала символом апокаліптичного розпаду не лише дійсності, а й свідомості радянського тоталітаризму. Зовнішність капітана і його загальний психічний стан, ознаками тривожності якого була щоденна кількість випитого спирту (як і в політичного офіцера, якого прислали в молодіжний табір, щоби пояснити учням обов'язок захисту «матері-батьківщини»), виразно віддзеркалює надзвичайно швидке і прогресуюче падіння тодішньої влади. Іншими

словами, обличчя капітана Кобилка з чорнобильським тавром є гротесковим обличчям тоталітарного режиму, продуктом якого є і він сам, стаючи «мініатюрною моделлю влади» *, політичною маріонеткою. У цій постаті Жадан вдало віднаходить також суть тоталітарного механізму дисциплінування тіла, його «детальної обробки». Брутальна багатогодинна муштра, якій піддають учнів у літньому таборі, має на меті зробити з них не лише витренувані, а й підпорядковані тіла, які легко виконують не тільки те, **чого хоче** від них влада, але і так, **як хоче** ця влада, — за допомогою визначених технік, з властивою швидкістю і піддатливістю. Так вимуштрувані тіла стають об'єктом і мішенню для стрільби влади, або ж, використовуючи термінологію М. Фуко, «словесними автоматами», силу яких можна довільно збільшувати під маскою збуджування чоловічої волі до боротьби і вдосконалення чоловічого духу. В «Anarchy...» в описі сцени на полігоні Жадан безжально розправляється з болісною облудою і фальшем тих гасел, єдиною роллю яких було приховування тоталітарної стратегії влади, що вело до трагічного уярмлення індивіда:

В останній день зборів капітан повіз нас на полігон. Увага, сказав він, ублюдки, маєте кожен по калашу і по два різки бойових, блядь, патронів. Вперед. Ми попадали в траву і почали стріляти по мішенях, що стояли метрів за 50. Я цілювся і намагався не витратити патрони намарно. Капітан стояв наді мною і дивився в бінокль за моїми результатами. Непогано, крикнув він мені, непогано, а тепер давай чергою! [...] Я подивився на нього знизу — він стояв рішучий і заведений, кров била йому в голову, як сонце на пляжі, і я раптом зрозумів, чого він від мене хоче, мовчки перемкнув автомат з одиного і запустив першу чергу. Давай! крикнув мені капітан, давай, вали! Я притис приклад до плеча і випустив рештки різка, вставив наступний і так само швидко його розстріляв. Я гатив по мішенях майже не цілячись, мені хотілось зробити йому приємне, я просто був бойовими патронами по повітря, по піску, по мішенях, вибиваючи свої сто зі ста,

* Поп.: Foucault M. Nadzorować i karać / M. Foucault, tłum. T. Komendant. — Warszawa : Wydawnictwo Aletheia, 1998. — S. 131–191.

розстрілюючи всіх своїх підліткових привидів, котрі стояли переді мною в червневому повітрі, бив довгими чергами за кожен із втрачених на цих зборах днів, за всі свої образи і докори сумління, за свого, блядь, капітана, котрий стояв наді мною і зачаровано дивився на побиті кулями мішені (с. 103).

* * *

Отже, представлена у прозі Жадана «криза чоловічості» — це *de facto* метафора, яка криє у собі тривалу хворобу пострадянського суспільства, що не може нормально функціонувати через неперероблену тоталітарну травму, яка, мов невилікувана інфекція, глибоко й успішно щеплена вірусом тоталітарних ігор влади, замикає одиницю в помилковому колі: позбавляючи сил до життя, унеможлиблює її спроби змін на краще.

Жадан, досліджуючи на сторінках своєї повісті симптоми цієї хвороби, ініціює «переробку» колоніальної травми за тезою, що видобути хворобу назовні — дорівнює видалити хвороботворчий чинник з організму / психіки; що зможе виявити її вид, те саме зможе й перемогти хворобу. Отже, письменник відкриває перспективу відбудови нової, постколоніальної української ідентичності, яка, вписана в метафору реконструкції чоловічості й мужності в здоровому розумінні, обґрунтовує болісність цього процесу: «здобування» мужності завжди пов'язане з певними випробуваннями, з боротьбою (переважно з самим собою) та невід'ємним фізичним і психічним боєм. Виразним слідом цієї боротьби є рани, а шрами від них свідчать про набутий досвід, зберігаючи в пам'яті вартість пережитої ініціації. Про значення, яке письменник надає необхідності вшанування пам'яті на шляху до національно-культурної дозрілості українців, йдеться також у його найновішому романі «Ворошиловград», де він — травестуючи у дусі джазової імпровізації (точніше в стилі спірічуел) один із канонічних текстів Біблії «Над річками вавилонськими...» — пише:

Про що можуть співати чоловіки такими тихими вечорами?

Ми згадуємо, Господи, наші міста й плачемо за ними.

Ми вішаємо на деревах наші гітари й труби і заходимо в ріку.

*Стоячи в теплих хвилях, ми співаємо вслід зеленій воді,
що протікає повз нас.*

*Стоячи серед теплих хвиль, ми співаємо вслід життю,
що витікає крізь пальці.*

[...]

Ми говоримо пам'яті — лишайся з нами, не залишай нас самих.

[...]

*Лишися в нашій пам'яті, місто, з якого нас вивезли
старими вагонами.*

Всі, хто забуває тебе, навіки втрачає спокій:

кожен із них зникає зі своїм розкраяним серцем... (с. 381–382).

Це не пропозиція ностальгійного «переглядання листівок / симулякрів» зі сторінок національної історії і «[...] не меланхолія, — як вдало зауважує Тамара Гундорова, — породжена втратою минулого, котра породжує стан ресентименту, образи і недовіри. Швидше можна говорити, що Жадан закликає жити у параметрах відповідальності і пам'яті про минуле. Ці тези він буде не лише розгортати сюжетно, але наприкінці твору дидактично, настирливо й відкрито проговорювати у монологах і діалогах різних персонажів. Саме тут стає зрозуміло, наскільки дидактичним є цей роман Жадана» *. Це, однак, уже тема для окремого дослідження.

* Тамара Гундорова. Ворошиловград і порожнеча. — Режим доступу: <http://litakcent.com/2011/02/08/voroshylivhrad-i-porozhnecha/>.